

A földhöz kapcsolódó magyar szólások és közmondások

Noé Ferenc egyetemi adjunktus
BME Általános- és Felsőgeodézia Tanszék

Kertész Manó így ír „Szokásmondások” című, első ízben 1922-ben megjelent könyvének bevezetésében: „A futó idő megváltoztatja a népek sorsát, életkörülményeit, halomra dönt egy sereg intézményt, hogy romjaikon újakat építsen; a nyelv azonban nem mindig engedelmeskedik az idők rombolásának, hanem konzerváló erejénél fogva sokszor megőrzi a hajdan korok emlékét egyes szavakban, kifejezésekben, szólásokban és közmondásokban, természetesen a megváltozott viszonyoknak megfelelően megváltozott, tovább fejlődött jelentésben.” Könyvének végaszavában pedig így ír: „Azok a szólásaink, közmondásaink, amelyeknek új jelentése, mint mellékes képzet, hozzátartozik az eredeti szemlélethez, túlélhetik a létük alapjául szolgáló életviszonyokat; viszont azok, amelyeknek hasonlat a szülőjük, az eredeti szemlélet eltűnével maguk is hirtelen kivesznek.”

Ebben az írásban arra teszünk kísérletet, hogy felsorakoztassuk azokat a magyar szólásokat, közmondásokat és más állandósult szókapcsolatokat, amelyek valamilyen összefüggésben álltak vagy állnak szakmánk tárgyával, a földdel; a föld használatával, birtoklásával, minőségével, a földhöz fűződő jogokkal, illetve magával a méréssel.

A gyűjteményben vannak olyan kifejezések, amelyeket ma is értünk és használunk, de bizony szép számmal akadnak olyanok is, amelyek mára kikoptak mindennapi nyelvünkéből. Gyakran már a fennmaradt szólások eredetét is homály fedi, ezért igyekeztünk magyarázatot is fűzni a ritkábban alkalmazott vagy kiveszőfélben lévő szókapcsolatokhoz.

A föld használatának legrégebbi formájával függ össze a „szedi a sátorfáját” kifejezésünk. Amikor ugyanis állattartással foglalkozó nomád őseink egy-egy szép füves területet lelegeltettek, és a közelében lévő szálláshelyüket felszámolták, akkor szedték a sátorfájukat, vagyis a sátor szerkezetének fából készült tartórúdjaikat, és másik legelőt kerestek. Manapság a szólást ’útra készül, felszedelőzködik’ értelemben használjuk.

Az új szálláshely kiépítése azzal járt, hogy egy másik gazdag legelő közelében „*tanyát vertek*”, vagy „*felütötték a sátorfájukat*”, vagyis ismét megtelepedtek valahol.

Jóval későbbi eredetű, de még a földközösség korát idézi a „nyilat híz” szókapcsolat. A falu határa közös tulajdonban állott, és a föld használatához a község minden lakójának egyenlő joga volt. A méltányosság azt kívánta, hogy mindenki egyenlő nagyságú, egyenlő minőségű és a falutól egyenlő távolságban fekvő földdarabot művelhessen. Ezért aztán a községi – közösségi – földekből táblákat alakítottak ki oly módon, hogy azok külön-külön azonos minőséget képviseljenek. Ezután mindegyik ilyen táblát anynyi egyenlő nagyságú darabra osztották, ahány igénylő volt, majd következett a nyílhúzás, nyílvetés vagy nyílvonás. Ehhez a földek azonosító számát vagy jelét rárótták egy-egy nyílvesszőre, és ezután a jogosultak mindegyik dülő nyílkötegből kihúztak egyet-egyét. A nyílhúzás véletlene döntötte el, hogy az illető a nyílnak, nyílnak vagy nyílföldnek nevezett dülő melyik darabját használhatta a következő időszakban. A „nyilat híz” tehát azt jelenti, hogy ’sorsot híz’, ’kisorsol valamit’.

„*Eb osztotta, nyil hozta*” – mondták tréfásan a nyílhúzás után annak, aki a sorsolást végezte.

Két fél között gyakori perdöntő eszköz volt – s ma is az – az olyan sorshúzás, ahol két különböző hosszúságú nyílvessző, pálca, szalmaszál vagy gyufaszál közül kell húzni. Az jár jól, vagy az választ először, akinek a hosszabbik szál jutott. Aki tehát a „*rövidebbet húzza*”, az rosszabbul jár, vesztes marad a vetélkedésben.

„*Szomorú, mint akinek nem jutott dinnyeföld*” – mondták arra, aki el volt szontyolodva. De kinek is nem jutott dinnyeföld, s miért éppen az? A dinnye – csakúgy, mint a káposzta vagy a kender – azok közé a növények közé tartozik, amelyeknek nem mindegy, milyen földbe kerülnek. (Régi külterületi térképeink tanúsítják, hogy az ilyen különleges adottságú földterületeket szá-

mos községben külön is kezelték, így aztán sok faluban volt 'Kenderföldek' vagy 'Káposztás' nevű dűlő. Komlónak például ma is van Kenderföld nevű városrésze.) Voltak és vannak az országnak olyan tájai, ahol a dinnyetermesztésnek különleges hagyományai és szakemberei éltek. Mint-hogy azok a vidékek minden dinnyekertész nem tudtak eltartani, a földdel ott nem rendelkező dinnyések másfelé kerestek helyet, ahol dinnyét termelhettek. Az uradalmak, a nagyobb földek birtokosai, néha a városok szívesen osztottak ki területeket erre a célra; általában részes: feles vagy harmados művelésbe. Aki viszont későn indult neki, hogy dinnyeföldet szerezzen, azzal könnyen előfordulhatott, hogy már nem maradt a számára, s így bizony bánkódhatott.

Az erősen elkeseredett ember jellemzésére másik szólásunk is van: „*Úgy búsul, mint akinek káposztaföld nem jutott*”.

Nem csak dinnye vagy káposzta, hanem bármilyen más növény termesztésére is adtak ki részes földet. A földhasználat ellenértékéért a 'részes' bérlő a termés bizonyos kikötött hányadát vagy annak pénzbeli ellenértékét adta a földtulajdonosnak. Az ilyen fajta elszámolási formából ered a „*felibe-harmadába*” kifejezésünk. Akkor mondjuk ezt, amikor arra utalunk, hogy valaki valamilyen dolgát nem teljes szívvel, csak felületesen, kényszeredetten végzi.

Az 1945. évi földosztáskor vált szállóigévé a Magyar Kommunista Pártnak az a jelmondata, amely szerint „*a föld azé, aki megműveli!*” Ennek a párja volt: „*Földet vissza nem adunk!*”

De lapozunk vissza most újra a magyar történelemben!

A 12. század végén uralkodott *III. Béla* királyunk 1181-ben elrendelte, hogy az ügyeket – köztük a birtokügyeket is – „az írás bizonyosságával erősítsék meg”, és az így keletkező iratok őrzésével (részben már megírásukkal is) káptalanokat, konventeket, érsekségeket bízott meg. A legnevezetesebb „hiteles helyek” az országos hatáskörű budai és székesfehérvári káptalan, a leleszi és a jászói konvent, valamint az egrí és a kalocsai érsekség voltak. A hiteles helyek az általuk kiadott oklevelet másolatban, az általuk csak megerősített többi oklevelet pedig kivonatossan lemásolva őrizték meg. Közreműködésük kötelező volt a birtokkal kapcsolatos bármilyen eljárások, így tehát hivatalból mindent tudtak az ország birtokviszonyairól, s magukról a tulajdonosokról és családjaikról. Ezért mondták aztán a nagy tudású és a legkülönfélébb kérdésekben

jártas emberre, hogy „*valóságos káptalan a feje*” vagy, hogy „*több esze van, mint az egész káptalannak*”. Ezzel szemben az, aki valamire nem tud válaszolni, ma is azt mondja, hogy „*nem vagyok én káptalan, hogy mindent tudjak*”, ha pedig nem tudunk valamit megjegyezni, vagy nem emlékszünk valamire, azt feleljük, hogy „*nem káptalan az én fejem*”. A 'káptalan' eredetileg egy-egy katolikus püspökség kanonokjaiból álló testület volt; később a kifejezést magára a levéltárra is értették, és nevezték így azt az egyetlen kanonokot is ('káptalan ember'), aki a hiteles hely képviselőjében eljár.

Nagy Lajos királyunk 1351-ben úgy rendelkezett, hogy a nemesi birtok kizárólag a nemzetségen vagy a családon belül örökölhető, vagyis az ősi birtoknak a család kezén kell maradnia. Ha azonban fiú utód nem volt, a lányokat a birtoknak csak egynegyede illette meg. Innen ered a „*leányágra szállott*” szólás, ami azt fejezi ki, hogy a szőben forgó dolog pusztulóban van, veszendőbe fog menni.

Két másik – immár elfelejtett – közmondásunk is ebbe a sorba tartozik: „*Leányágra szakadt jószágoknak vesznie kell*” és „*Leányágra szállt jószág egy a bitanggal*”. A 'jószág' szónak itt 'birtok' a jelentése, a 'bitang' pedig régies értelmezésében 'kallódó, gazdátlan'. A közmondások tehát azt a – nyilván gyakori – tapasztalatot öntötték szavakba, hogy nem szokott egy kézben maradni az a vagyon, amelyet leány örökölt.

„*Osztályos atyafiak*” – mondták régen a közös ősök vagyonát megörökölt rokonokra, maga az 'osztály' (teljesebb nevén az 'osztályrész') pedig az örökségből jutó vagyonrész volt. Innen ered az a régi közmondás, hogy „*egyenlő osztály nem támaszt hadat*”, vagyis ha az örökösök egyenlően részesülnek a vagyonból, akkor nem keletkezhet közöttük viszály. Az örökség elosztásakor derül ki, hogy valaki valóban jó rokon-e, vagyis „*osztózás próbálja meg a jó atyafit*” és „*ha osztózás után is szeretik egymást, akkor jó testvérek*”.

Az örökösödés körébe tartozik az a közmondás is, amely szerint „*Rokont illet a juss!*”, vagyis a hagyatékhöz (a 'juss'-hoz) az atyafiaknak van joguk. Egészen mást jelent az, ha valaki „*megkapta az apai juss!*”: ezt arra a gyermekre mondták, akit az apja elnaspángolt, vagy arra, akit erősen elverték.

„*Sovány örökség a puszta nemesség*” – így szól a következő régi közmondás, amelyik azt fejezi ki, hogy nem sokat ér a nemesi származás, ha vagyon nem jár vele. A nincstelen vagy sze-

gény nemeseket *bocskoros nemeseknek* mondták. Nekik még a nemesi mivoltuk jeleként kötelező sarkantyús csizmára se telt, hanem a helyett kénytelenek voltak jobbágy módjára bocskort viselni. Náluk valamivel tehetősebbek voltak a *hétszilvafás nemesek*. Az elnevezés az általuk birtokolt földterület kicsinsységére utal: földjükön csupán hét szilvafa fért el. Aki pedig már teljesen tönkrement és lerongyolódott, arra azt mondták, hogy „*nincs már még a telekjéből se*”. A teljesen elszegényedett, föld nélkül maradt kisnemesekről szólt az a tréfás régi mondás is, hogy „*nemes úr volt, de elhordták a fazekasok a földjét*” – már hogy apró csupokat készítsenek belőle...

A vagyon kerülhetett valakihez csalárd úton is. Márpedig ami „*ebül gyült, ebül vész el*”. A szólás azt a tapasztalatot önti szavakba, hogy a tisztességtelen úton, nem munkával szerzett jószág könnyen elvesz, hamar elúszik. Ugyanez az értelme ennek a régi közmondásnak is: „*Ebül jött marhának ebül kell elmenni*”. Manapság is használatos ez a szólás „*Ebül szerzett jószág ebül vész el*” formában.

Aki valakit – különösen földtulajdonost – nincstelenné tesz, az „*kihúzza alóla a földet*”, vagy „*kihúzza a földet a lába alól*”. Aki más szilárdnak gondolt léalapját megsemmisíti, az „*kihúzza a talajt a lába alól*”. Aki pedig már olyan szegény, hogy semmije sincsen, az „*az Isten földjén lakik*”.

Az olyan birtokra – akár földre, akár más értékre –, amellyel könnyelműen, gondatlanul bánunk, s így tönkremegy, ma is azt mondjuk, hogy „*ebek harmincadjára jut*”. A kifejezés a vámnak egy hajdani formájával van kapcsolatban. A 'harmincad' annak a vámnak a neve és mértéke volt, amelyet a kincstár, a város vagy más kiváltságosok javára szedtek, amikor az áru átlépte a vámhatárt. Ilyenkor az áru harmincadát vagy az ennek megfelelő pénzbeli ellenértéket kellett leróni. Ennek emlékét őrzi a pesti Harmincad utca, amely már 1817-ben ezt a nevet (Dreissigst Gasse) viselte, hiszen ott, a mai Gerbeaud-ház helyén állt a harmincadhivatal épülete. De ki volt az, aki az ebek harmincadjára került? Valószínűleg az, akit a kutyák vámoztak meg, s így elemózsiás tarisznyája, ruhája, esetleg testi épsége is bánta a kóbor kutyák támadását.

Aki mellékutakat keresett, hogy – az alkalmaint éppen a földesurat illető – harmincadvámot megtakarítsa, az „*elszökte a harmincadot*”. Nem biztos viszont, hogy jól járt, hiszen a vízi átkelőn, a hídon vagy a réven is kellett fizetnie, s így

meglehet, hogy „*amit a vámon nyert, elvesztette a réven*”. Történhetett éppen fordítva is: „*amit a vámon vesztett, visszanyerte a réven*”. Napjainkban is használjuk az idézett szólásokat, amikor azt akarjuk kifejezni, hogy az egyik helyen vagy egyik módon megszerzett nyereséget elnyeli egy másik helyen, más okból előálló veszteség. A vámhelyre különben gyakran már a település neve is utalt: Magyarország mai helységnevei között nyolc is van, amelyik a 'vámos' előtagot viseli; közöttük Vámosgyörk, Vámosmikola, Vámosoroszi.

„*Pusztá malmon, száraz gáton vámot nem vehetsz*”, vagy „*Pusztá malmon, bomlott hídon nem sok vámot szedsz*”. A 'pusztá malom' ebben az esetben a lepusztult, működésre képtelen malmot jelenti, amelynek molnára sincs; a 'száraz gát' azt jelzi, hogy nincs víz a folyóban, amely a malmot hajtáná; a 'bomlott', korhadt hidat pedig senki sem használja. Az idézett két közmondást két értelemben is használták. Egyrészt arról szóltak, hogy ami nem működik vagy nem használható, az jövedelmet sem hajt, másrészt azt fejezték ki, hogy attól, akinek semmije sincs, nem is lehet elvenni semmit.

Ha a területén áthaladó út használatát a földtulajdonos meg akarja tiltani, ma is megteheti. Ma tilalomtáblát helyeznek ki, régen „*tilalomfát*”, azaz a tiltást jelző oszlopot vagy karót ütöttek az út mellé. Ha valaki korlátozásokkal vagy tiltásokkal akadályozni akar valamit, ma is azt mondjuk, hogy „*tilalomfákat állít*”, ha pedig – épp ellenkezőleg – tabukat rombol, akkor „*ledönti a tilalomfákat*”. A megálljt parancsoló, a tiltás jelképévé váló személyt „*élő tilalomfa*”-ként szoktuk emlegetni; a kifejezés forrása *Arany János* Toldija.

Ha valaki mégis a tilosban közlekedett, arra egyes vidékeken azt mondták, hogy „*egerúton jár*”.

Ha a tilalomfa nem bizonyult elegendőnek, erősebb eszközöket kellett alkalmazni a tiltás érvényesítésére: járhatatlanná kellett tenni az út bevezető szakaszát. Ilyenkor történt az, hogy a gazda „*beárkolta az útját*”, vagy „*bevágta az útját*” az áthaladónak. Utóbbi esetben az út menti fákat vágták ki olyan módon, hogy azokból az átkelést meggátoló torlasz alakuljon ki. Az eljárásból keletkezett szólásnak az volt a jelentése, hogy 'meggátol valakit a célja elérésében', vagy 'megakadályoz valamit'.

Éppen ellenkező az értelme az „*utat nyit*” szó-lásunknak. Ezt akkor mondjuk, ha valaki egy másik számára valamit lehetővé tesz.

A régi malmokat háromféle energia működtette. A 'szárazmalmokat' állati erővel hajtották, a szélmalmokat az időszakosan fújó szél, a vízimalmok kerekét pedig a folyóvizek forgatták. A malomállítás joga is a földnek, illetve a folyóvíznek a birtoklásához volt kötve, vagyis földesúri jog volt. A vízimalmokhoz és a vízimolnárokhoz a szőlásoknak egész sora kötődik.

Előfordult, hogy egyes hatalmaskodó nagyurak valamely pataknak egyszerűen új medret ásattak, s így eltérítették azt a vizet, amely korábban más tulajdonos malmát hajtotta. Ide vezethetők vissza a következő közmondások: „*Minden malom a maga kerekére hajtja a vizet*”, és „*Minden molnár a maga malmára hajtja a vizet*”, azaz mindenki a maga érdekeit tartja szem előtt, a saját hasznát keresi. Akinek a „*malmára jár a víz*”, annak nyilván kedveznek a körülmények, ha pedig kapóra jön neki valami, az „*jó víz a malmára*”. „*Könnyű az őrlés, csak víz legyen*”, mondták, ha megvult az anyagi fedezet valamire, s így gond nélkül elintézhető lett, amihez csak pénzre volt szükség.

Ha valaki önkéntelenül, esetleg éppen szándéka ellenére mást segít, másnak az érdekeit mozdítja elő, az „*más malmára hajtja a vizet*”. Ugyanezt fejezte ki ez a szólás is: „*ez a víz más malmot hajt*”.

Ha valaki elhallgattatott, letorkolt másvalakit, az „*megállította a malmát*”.

A molnárnak nem volt mindig munkája. Aratás után bőven volt örölnivaló, de a következő nyár elején már csak a tehetősebbek számára dolgozott. Akkor se forgott a malomkerék, ha a patak vize a szárazságban elapadt, akkor viszont, ha bőven volt víz a malmot hajtó patakban, ő se volt szükiben a munkának, s következésképpen a pénznek. Ezért mondták, hogy „*a molnár is akkor iszik legtöbb bort, mikor sok a vize*”. Innen származik az a találós kérdés is: „*Ha vize nincs, azt iszik, ha vize van, bort iszik; ki az?*” A válasz: a vízimolnár.

Az őrlésért általában nem pénzt kellett adni, hanem az örölni vitt gabona bizonyos részét, az őrlési vámot. Innen ered az a közmondás, hogy „*molnár sem vesz két vámot*”, értsd: nem szabad ugyanabból a dologból kettős hasznot húzni. Aki megdézsmált valamit, arra pedig azt mondták, hogy „*kivette, mint molnár a vámot*”.

A malom fenntartása azonban pénzbe került, nem is kevés pénzbe. Erről szól az a bölcsesség, hogy „*Négy vájja mindennap az erszény fenekét: rossz óra, rossz malom, ó kocsí, vén szőlő*”.

A tehetősebb jobbágyság osztatlan egész úrbéri telken gazdálkodhattak. A középkori jobbágy-

telek vagy úrbéri telek elég nagy kiterjedésű föld volt; mai mértékkel mérve valóságos földbirtok. Megkülönböztettek belsőégi és külsőégi telket. A belső telek házhelyből, udvarból és kertből állt, a külső pedig szántóból, rétből, legelőből. Az előbbi mérete általában egy királyi hold volt (körülbelül fél hektár), utóbbié pedig a föld minősége és országrészek szerint is változó módon húsz és hatvan hold (tíz és harminc hektár) között változott. A beltelek a jobbágy tulajdonát képezte, szabadon adhatta-vehette is, a külterületi telek viszont a földesúr tulajdona volt. Aki egy teljes telket bírt, azt „*telkes jobbágy*”-nak nevezték. Hogy ez a társadalmi ranglétrának jeles foka lehetett, bizonyítja az a régi szólás, amely így szól: „*Nekidülleszkedik, mint az egész telkes paraszt*”. A gögös, fennhéjázó emberre mondták ezt.

A jobbágy adózott az egyháznak és a földesúrnak. Adójának legfontosabb két eleme a pénzben vagy természetben fizetendő adó (angaria) és a munkában végzett szolgáltatás (a robot vagy másképpen az úrdolga) volt. Az adók egyike az egyháznak fizetendő papi tized volt, másika pedig a földesúri tized, másként a második tized vagy kilenced (nóna). A tized szó latin megfelelőjéből (decima) alakult 'dézszma' szavunk. Ezek előrebocsátása után vegyük sorra az innen származtatható szólásainkat.

„*Hányják-vetik, mint a dézsmán szedett gabonát*” vagy „*hányják-vetik, mint a dézsmabúzát*” – mondják arra a holmira, amelyet gondatlanul, felelőtlenül, gazdátlanként kezelnek. A „*dézsmát kell venni a szaván*” és a „*dézsmálni kell a szavát*” szólások olyan emberre vonatkoznak, akinek nem szabad bármit elhinni, mert nem minden igaz, amit mond. Aki meglakolt valamiért, arra azt mondták, hogy „*megadta a dézsmát*”. Az olyan dolog pedig, ami „*kiadta a dézsmát*”, az már nem teljes, abból bizony hiányzik valami. Aki „*kiveszi belőle a dézsmát*”, az belekóstol valamibe, amiből nem is kínálták, vagyis megdézsmál valamit. A „*Magad kádjáról dézsmálj!*” azt fejezi ki, hogy a másét bántani nem szabad.

A dézszma egyik formája volt az, amikor a jobbágy az urának a konyhája számára tejjel, tojással, baromfival, aprómarhával szolgált. Valószínűleg ő maga is szomorú volt, amikor meg kellett válnia egyik-másik állatától, de az ezzel kapcsolatos szólások mégis inkább amazokat mondják bánatosnak: „*Szomorúan néz, mint a dézsmabarány*”, és „*Mosolyog, mint a dézsmabarány*”. Arra mondják ezt, akiről lerí a bánat; aki fanyarul, kelleltenül, szomorkásan mosolyog.

„*Megkívánják tőle, mint az úrdolgát*” – mondták akkor, ha valakit neki nem tetsző dologra kényszerítettek. A jobbágy robotjának kényszerűségére emlékeztetett az a szólás, amelyik azt mondta a munkáját immel-ámmal végző emberrel, hogy az „*csak urbáriumosan dolgozik*”. Igaz, azt is mondták, hogy „*bolond ember az, aki az úrdolgán megerőlteti magát*”.

A Dózsa-féle parasztfelkelés után a jobbágyság szabad költözködésének joga megszűnt. A „*röghöz kötött*” állapotnak a feloldására később született törvények ellenére a jobbágyok egy helyben lakásának kényszere még évszázadokig megmaradt. Ennek szomorú emlékét őrzi a „*földhöz ragadt szegény*” kifejezés.

Az adózás valamikori rendszerével függ össze az „*egy füst alatt*” szólásunk is. Füstpénz volt a neve annak az adónak, amelyet nem portánként, azaz telkenként, hanem házanként, vagyis 'füstönként' kellett fizetni. Azok a jobbágycsaládok, amelyek egy ház közös kéményén át eregették a füstöt, együttesen fizették a füstpénzt. A fordulatot mai nyelvünkben olyankor használjuk, ha azt akarjuk kifejezni, hogy ugyanazzal a fáradsággal, egyúttal egyszerre több dolgot is el lehet végezni.

A XIV. századtól kezdve vált szokássá, hogy a nemesség a királyi kincstár számára időnként rendkívüli adót szavazott meg, amelyet természetesen újra csak a jobbágyoknak kellett megfizetniük, mégpedig portánként, vagyis egész jobbágytelkenként. Ilyenkor az adózók összeírására 'róvokat' küldtek ki a falvakba, akik az adóköteleseket számba vették. Ez úgy történt, hogy egy fadarabra felrötták az adó alá eső portákat. Ehhez persze végig kellett járniuk az egész falut, végig kellett menniük minden utcán. Innen ered a „*rója a falut*” és a „*rója az utcát*” kifejezés, ami tehát annyit tesz, mint 'háziról-házra jár' és 'a faluban kóborol'. Ha valakinek „*sok van a rovásán*”, az nem csak azt jelentette, hogy nagy kocsmái tartozása gyűlt össze; arra is értették, hogy régen fizetett adót. Az olyan községet, amelyben a királyi róvó egyetlen olyan vagyonos jobbágyat se talált, akinek teljes, azaz adóköteles telke lett volna, „*rovatlan falunak*” nevezték.

A XX. század elején az Alföld néhány vidékén még „*egy rovásos föld*”-nek mondták a körülbelül nyolc hold kiterjedésű szántóföldet. Ez az elnevezés is a rovással összeírt egykori adó emléket őrízte; ennyi volt az a terület, amely után már adót kellett fizetni.

A „*kiveti az adót*” kifejezés a középkori számoláshoz kapcsolódik. A számolás ugyanis kö-

vecskékkel, kukorica- vagy babszemekkel történt, amelyeket bizonyos szabályok szerint az asztalra vagy porba húzott vonalak alá és fölé kellett helyezni, ide-oda vetni. Ennek a számolásnak a neve számvetés volt, s ebből ered az adó kiszámításának az elnevezése is.

Ha valaki gyanakszik valamire, vagy gyanít valamit, olyankor használja azt a fordulatot, hogy „*él a gyanúperrel*”. Ez a szólásunk is középkori eredetű. Az Árpád-kor idejében még nem ismerték a fellebbezés intézményét. Az Anjou-korban alakult ki az a szokás, hogy amennyiben a peres felek valamelyike kezdeményezte, akkor a per a vármegyei bíróságtól a királyi kúria elé kerülhetett. A magasabb fokú bíróság illetékességét olyankor állapították meg, ha a panaszos a vármegye bírását elfogultaknak, azaz gyanús bírónak tartotta. A 'gyanúperrel él' kifejezés jelentése eredetileg tehát az lehetett, hogy valaki a számára kétséges, gyanús bírák ellen védelmet keresve ügyének felsőbb bíróság előtti tárgyalását kérte.

Középkori ítéletek szövegében szerepeltek ezek a zord kifejezések: 'fővesztés' és 'jóságvesztés'. Aligha szorul magyarázatra, hogy egy ilyen verdikt nyomán a vádlottat lefejezték, és a birtokát: ingó és ingatlan vagyonát elkobozták. Olyankor is használták a „*fő- és jóságvesztés terhe mellett*” vagy a „*fejvesztés terhe alatt*” fordulatokat, amikor valakit a legnagyobb nyomatékkal akartak figyelmeztetni arra, hogy valamilyen parancs teljesítésének megtagadásáért vagy valamiféle tilalom megszegéséért a legsúlyosabb következményeket kell viselnie. Manapság ezeket – szerencsére már csak tréfás szófordulatként – olyankor mondjuk, ha valakit arra akarunk figyelmeztetni, hogy valamit okvetlenül meg kell tennie.

Ha valaki erősen elfoglalt ember, annak minden ideje „*be van táblázva*”, vagyis le van kötve. Ennek a fordulatnak mindennapi használatakor nem is gondolunk arra, hogy a kifejezést valamikor az ingatlan-nyilvántartás teherlapjával kapcsolatban használták: amikor a telekkönyvi hivatal az adósságot a birtokra terhelte, akkor azt bejegyezte az adós ingatlanának teherlapjára, 'rátáblázta' vagy 'betáblázta'. Eredeti jelentése tehát 'adósságot a telekkönyvben az adós ingatlanára irat'.

A földek minőségének jellemzésére számtalan olyan szólásunk volt, amelyeket napjainkban már nemigen használunk, de többségük ma sem igen szorul magyarázatra. Nyilván rossz föld az, amelyikről úgy szoktak beszélni, hogy „*nem érde-*

mes mást vetni bele, csak bukfencet”, azaz hogy kár belé a vetőmag. Az se lehet dicséret, hogy „olyan rossz föld, hogy a szarka is éhen veszne rajta”, és az sem, ha egy földről azt mondják, hogy „fiskálist kellene vetni bele”. (Úgy látszik, ügyvédből kevéssel is beérné a magyar nép...) A homoktalajok silány termőképességéről szól az a rigmus, hogy „ha csak a homokföld terem, szűken telik meg a verem”. A terméketlen, semmi hasznot nem hozó terület „csak azért van, hogy lyukas ne legyen a föld”. A „sovány földön silány az aratás” régi közmondásunk ellenben már képes beszéd: jelentése az, hogy ’ahol a szükséges feltételek hiányoznak, ott a munkának nem sok eredménye lesz’. Ugyancsak átvitt értelme van annak a közmondásnak, hogy „a homok is elissza az esőt, de azért nem terem”. Jelentése: ’a naplopók is éppen annyit fogyasztanak, mint a dolgos emberek, csak éppen semmi hasznot nem hajtanak’.

Ezzel szemben viszont „az a föld jó, amelyik hallja a kakasszót”, vagyis a faluhoz vagy a tanyahez közelebbi föld jobban terem, mert valószínűleg különb művelést, több trágyát kap, mint a távoli határban fekvő. Nagyon termékeny, igen jó föld az, amelyik „az Isten hóna alatt van”. A látszat ellenére nem a földről szól, hanem a sötét hajú lányokat, menyecskéket dicséri az a közmondás, amelyik úgy tartja, hogy „fekete föld termi a jó búzát”. A „termékeny talajra hull a mag” kifejezést sem akkor szoktuk ma már használni, amikor a föld termőképességéről akarunk beszélni, hanem amikor arról van szó, hogy egy ismereteket a tanulók, egy gondolatot a közönség könnyen befogad, szívesen magáévá tesz. Egy régi közmondás szerint „nyugodt föld jobban termi a búzát”, ami annyit jelentett, hogy a nyugalmas, békés körülmények között végzett munka eredményesebbnek fog bizonyulni.

Számtalan szólás és közmondás foglalkozik a gazdálkodás mikéntjével. „A földet a gazda lába nyoma hizlalja”: akkor boldogul a gazda, ha gyakran jár kint a földjein, és maga is utánanéz a mezei munkáknak. „Gazda szeme hizlalja a jószágot” – mondjuk ma is, csak nem gondolunk rá, hogy a jószágot eredetileg itt sem ’állat’, hanem ’birtok’ jelentésével értették. Ugyanezt fogalmazza meg az a mondás is, amelyik szerint „nincs annál jobb ganéj, mint amit a gazda a maga csizmáján visz ki a földjére”. Egy rétközi szólás szerint „a szőlőt pipahamuval kell trágyázni”, ami viszont egyenesen azt jelenti, hogy az eredményes szőlőművelés állandó jelenlétet

kíván. Ha pedig „alszik a gazda, alszik a birtok”, vagyis ha valaki nem jár utána a dolgainak, akkor azok nem is fognak haladni.

Már az udvarképéről megismerszik, hogy rendes vagy hanyag-e a ház ura: „Amilyen az udvar, olyan a gazda”. Viszont ha az udvar gyepes, az arra vall, hogy szegény a ház gazdája, hiszen még jószága sincs, amelyik a füvet tépdésné. A közmondás, amely ezt megfogalmazza így szól: „Pázsitos udvaron lakik a szegénység”.

Ami jó jövedelmet hoz, az „fizet, mint a köles”. A szólás alapja az, hogy mivel a köles sem a föld minőségére, sem az időjárásra különösebben nem érzékeny, ezért a termelése általában kifizetődő. Ez a szólás manapság két értelemben is használható; olyankor is mondjuk, ha valami nagy hasznot hajt, de olyankor is, ha valaki valamire – esetleg feleslegesen vagy könnyelműen – sok pénzt ad ki. Utóbbi esetben inkább a ’fizet, mint a katonatiszt’ lenne a helyénvaló.

A kölest emlegeti egy olyan közmondás is, amelyik azt fogalmazza meg, hogy a sikerért gyakran kockázatot is kell vállalni: „Aki a mádártól fél, az ne vessen kölest!”

„Jól kapált kiskert második mézárszék”. A mézárszék jövedelmező üzletnek számított, így hát ez a régi közmondás arról szól, hogy a jól gondozott kert is tisztességes jövedelmet hozhat a házhoz.

Mindenki olyan eredményre számíthat, amilyenre a munkája vagy a tettei alapján érdemes. Ezt fejezi ki gyakran használt közmondásunk: „Ki mint vet, úgy arat”. Ugyanez a gondolat más tájakon vagy régen másként fogalmazódott meg: „Aki nem vet, nem is takar” vagy „Aki szűkön vet, szűkön arat”. A ’takar’ jelentése itt ’termést betakarít’. A mindennapi takarékosagra int viszont az a régi közmondás, amely szerint „marokkal hintik a magot, nem vékával.” A véka régi űrmérték volt, mértéke vidékenként is, koronként is változott; legutóbb és legtöbb helyen 31 literes vékát használtak. Vékanak hívták azt a fából készült edényt is, amellyel a terményt mérték.

„Aki ocsút vet, gazt arat”. Ez a közmondás arról szól, hogy rossz cselekedeteknek csak rossz következményei lehetnek, „a rossz mag mindennütt megterem” pedig azt állítja, hogy a silányság életképebb a jónál, a rossz példa könnyebben ragad. Ennek ellenpárja éppen azzal biztat bennünket, hogy ami alkalmas, szép és helyes, az nehézség nélkül szaporodik és fejlődik; annak a kedvezőtlen körülmények sem ártnak, azaz „a jó mag porban is kikél”. „Aki jó magot vet, jó

aratást vár”– mondják arra, aki jól előkészítette az ügyét, és ezek után joggal számít sikerre.

Ha tehát valaki jó búzát akar aratni, annak tisztességgel meg kell művelnie a földjét. Erről szól az a régi közmondás, amelyik úgy hangzik, hogy „*aki tiszta búzát akar aratni, háromszor kell annak ugart szántani: első a szántás, második a keverés, a harmadik az igazi elvetés*”. Ugyanezt a gondolatot fejezi ki ez a közmondás is: „*Egy szántás egy kenyér, két szántás két kenyér, három szántás három kenyér*”. Az se mindegy, hogy hogyan történik a szántás: aki jó mélyen szántott, arra azt mondták, hogy „*az alsó emberekig szánt*”. Nem tudjuk, alsó emberek az ördögöket vagy az eltemetett halottakat értették. „*Mélyen szántó gondolat*” az olyan, amelyik a dolgok lényegét, rejtett összefüggéseit tárja fel.

Aki nem dolgozott a gazda kedvére úgy, ahogyan ő megszokta és szeretne volna, arra azt mondta, hogy „*nem tud az én ekémen szántani*”. Aki pedig többre vállalkozott, mint amennyire a képességeiből, erejéből futotta, arról úgy vélekedtek, hogy „*erdőt szánt, pedig gyepet se szánt-hatna*”. Ha valaki nem végezte el becsülettel a munkáját, az ne is számíton sikerre: „*Aki nem szánt, gazt arat*”, vagy „*szántatlan földön gaz szokott teremni*”. Az se mindegy, hogyan gon-

dozza aztán a gazda a földjét, hiszen a gazos föld nem terem jól, a gyom irtása viszont haszonnal jár, hiszen növeli a termést: „*Minden szekér dudva egy köből búza*”. A köből is régi ürmérték: két vékával egyenlő, vagyis 62 liternyi.

A munkánkat úgy kell elvégeznünk, hogy hiba benne ne maradjon. Ezt fejezi ki az „*Úgy szántás, hogy boronálni lehessen*” régi közmondás. A szántásról és a boronálásról szól ez a szólás is: „*Nem tudok én annyit szántani, amennyit te ne boronálnál*”, de ez már megint képes beszéd: azt fejezi ki, hogy a másik jobban győzi szóval, mit én; mindenre van valami válasza. Aki meg aztán igen jámbor ember, arra azt mondják, hogy „*szántani lehet rajta*”.

Ha valaki nem műveli a földjét, az „*parlagon hever*”. Az ilyen birtokra mondták, hogy „*Parlag Péteré lett a föld*”, meg hogy „*Parlag Péter kapálja, Muhar Maris gyomlálja*”. Ha valakinek gondozatlan volt a birtoka, arra egyik-másik vidéken azt mondták, hogy „*a nyulak trágyázzák a földjét*”. Másutt a föld nélküli, nincstelen emberre használták ezt a mondást. A „*parlagon terem a gaz*” szólás pedig azt – a maga korában talán általánosabb érvényű igazságot – fejezte ki, hogy a tanulatlan ember hajlamosabb a bűnre.

A hitvány, munkakerülő, naplopó emberek is megvannak valahogy. Ezt a tapasztalatot a régiek

GEODÉZIA ÉS KARTOGRÁFIA

hirdetési díjai:

SZÍNES OLDALAK		FEKETE-FEHÉR/BELSŐ	
hátsó külső oldal	120.000,-Ft	1 oldal	40.000,-Ft
címlap belső oldal	100.000,-Ft	1/2 oldal	25.000,-Ft
hátsó belső oldal	80.000,-Ft	1/4 oldal	13.000,-Ft
		1/8 oldal	10.000,-Ft

Egyedi megbeszélés alapján lehetőség van szórólap elhelyezésére is. Áraink az ÁFÁ-t tartalmazzák.

Az árak nyomdakész hirdetésre vonatkoznak, többszöri megrendelés esetén kedvezmény!

Jogi tagjaink részére 10 % engedményt adunk! A kézirat leadási határideje minden hónap harmadika.

Megrendelés és hirdetésfelvétel:

MAGYAR FÖLDMÉRÉSI, TÉRKÉPÉSZETI ÉS TÁVÉRZÉKELÉSI TÁRSASÁG

1027 Budapest XIV., Bosnyák tér 5. I. emelet 105. Telefon: 201-86-42 Fax: 460-41-63

ebbe a közmondásba sűrítették: „Az ördög se szánt, se vet, mégis él”.

Nagy rang volt a régi falun, ha valaki „négyök-rös gazda” volt, és igen gazdagnak kellett lennie annak, akinek „hat ökr jár ki az udvarából”. A nóta is úgy szól, hogy „szeretnék szántani, hat ökröt hajtani”... Bezzeg akiről úgy tartották, hogy sose gazdagszik meg, arra azt mondták, hogy „ő se veri fel a föld árát”.

Akinek földje vagy telke van, annak többnyire szomszédjai is vannak. A szomszédsággal – és különösen a rossz szomszédsággal – egész sereg szólás és közmondás foglalkozik.

„Rossz szomszédság török átok” – mondjuk ma is Arany János nyomán, ha kellemetlen szomszédjainkra panaszkodunk. Aki ellenséges viszonyban van a szomszédjával, azt „megverte a törökök átka”, vagy „fejére telt a török átka”. „Nincs három nagyobb csapás, mint a csepegős ház, rossz szomszéd, rossz feleség”, vagyis az a legszerencsétlenebb, akinek a háza teteje beázik, összeférhetetlen természetű a szomszédja és házsártos az asszonya. Akkor bizton békében élhetünk a szomszédjainkkal, ha korlátozzuk velük az érintkezést. Ezt fejezi ki az a közmondás, hogy „a jó sövény a legjobb szomszéd”. Az is helyesen jár el, aki a „maga sövényéhez köti a lovát”, mert hiszen az ilyen ember nem avatkozik a más dolgába. Kizárólag a saját dolgaival törődik az is, aki megfogadja a tanácsot, hogy „mindenki a maga portája előtt seperjen”.

„A jó hírnevet nem gátolja meg a sövény” – mondják annak a kifejezésére, hogy az igazi érdemek hamar híre terjed. Nem használ viszont „tűz ellen sövény”. Ez arról szól, aki ügyetlenül védekezik valami ellen, és ezzel még nagyobb bajba sodorja magát.

Némelyik vidéken gyepűnek is hívták a többnyire birtokhatárt kijelölő sövényt, s ha ezt tudjuk, érthetővé válik az a szólás is, hogy „neki-megy, mint vak a tüskegyepűnek”: vigyázatlanul neki-megy valaminek.

Gyepűnek nevezik a két szomszédos birtok között megmunkálatlanul, gyepesen hagyott keskeny földsávot is. Különösen szőlőkben még ma is találni ilyen határokat. Köves vidéken ezekre a gyepűkre rakják ki a föld megmunkálásakor kikerülő kisebb-nagyobb kődarabokat is, s azok között a nyugalmat és meletget kedvelő hullók szívesen fészkelnek. Erre a tapasztalatra alapozott, és a régi szomszédok közötti békesség fontosságára utalt az a már nem használt közmondás, amelyik azt tanácsolta, hogy „ne bolygasd a régi gyepűt,

kígyó jön belőle!” Azt fejezte ki, hogy nem jó az egyszer már lezárt, esetleg valamikor kellemetlen ügyeket újra elővenni, mert abból könnyen háborúság támadhat.

Akinek a földje szomszédos az enyémmel, azt csak egy barázda választja el az én szántómtól: „barázdas velem”. Az ilyen földek azonos minőségűek szoktak lenni. Ezt az egyformaságot a borsodi népnyelv az emberi tulajdonságokra is kiterjeszti; a szókapcsolat így nem csak a szomszédságra utal, hanem arra is, hogy valamilyen tekintetben egyformák vagyunk.

Egyformák vagyunk az irigységben is. Ez ütökzik ki belőlünk, amikor a másét mindig szebbnek vagy jobbnak látjuk, mint a magunkét. Ennek fanyar tükre az a közmondás, hogy „a szomszéd rétyje mindig zöldebb” és ennek régi változata: „gazdagabb a szomszéd vetése”.

Sok háborúság származik abból, ha valaki nem tartja tiszteletben a másét, és földjének megszántásakor nem ügyel a birtokhatárra. Nem rendes ember az, aki „elszántja a más földjét” vagy „elkeríti a más kertjét”.

Az ebből származó károk elkerülésére szolgál az a tanács, hogy „jókor kaszálj, későn szántás!” E szerint a kaszálással igyekezni kell, hogy a szomszéd le ne kaszálhassa azt, ami nem az övé, szántani viszont később tanácsos, hogy az esetleg elszántott földünket vissza lehessen szántani. Ugyanez az értelme az „elől arass, utol szántás!” közmondásnak is.

Az előzőkkel szemben átvitt értelmet takar a „más kertjében kapálgat” szólás. Illetlen szavak helyett így fejezték ki, hogy valakinek a szeretője másnak a felesége. Hasonló volt a jelentésük a „más rétyjébe vágta a kaszáját” és a „máséba vágta a sarlóját” szólásoknak is: ezeket is arra mondták, aki elszerette valakinek a feleségét vagy a kedvesét, bár használták őket abban a jelentésben is, hogy ’megdézsmálta valaki másnak a tulajdonát’, ’lopkodja a másét’. „Egy földet szántanak” – mondták azokra a legényekre, akiknek ugyanaz a lány volt a kedvesük. Aki pedig „valaki mellett tapodja a földet”, az erősen forgolódik a kiszemeltje körül.

Olyat is megtesz egyik-másik ember, amit nem volna szabad; ezt vallotta be – némi jóindulatú azonosulással talán – az a régi közmondás, amely így szólt: „Tilosba is bevág a kasza”. Akiről azt mondták, hogy „más tinóján szánt”, az bizony nemigen szeretett dolgozni, inkább a másik ember munkájából élt.

A gazdálkodással és az időjárással összefüggő népi megfigyeléseket szövegbe foglaló rigmusok

némelyikét még ma is használjuk, például: „*ha Vízkereszt vizet ereszt, kövér lesz a szőlőgerezd*”, vagy „*hogyha csordul Vince, teli lesz a pince*”. Ezek azt a tapasztalatot fogalmazzák meg, hogy abban az évben, amikor Vízkeresztkor, január 6-án, meg Vince napján, január 22-én enyhe idő van, jó szőlőtermés várható. A január 25-ei Pál nap is nevezetes fordulópont, mert ha ilyenkor ködös az időjárás, akkor abban az évben járvány fog pusztítani: „*Ha Pál fordul köddel, ember elvesz döggel*”; viszont „*Ha Pál fordulása tiszta, bőven terem mező, puszta*”. Ha később, Gyertyaszentelő Boldogasszony napján, február 2-án süt a nap, és a medve meglátja az árnyékát, akkor még hosszú és hideg tél várható, ezért „*ha fénylik gyertyaszentelő, az ízket vedd elő!*” Ma már az 'íz' szó is magyarázatra szorul. Szegény helyen téli takarmányként a kukoricaszár szolgált. A tényleg lerágtatta róla az elszáradt leveleket, s az így visszamaradt csupasz kukoricakóró volt az ízék, más vidéken ízék. Ez felaprítva pompás tüzelőanyag volt, ami nagyon elkelt a háznál, ha már fogytán volt a fa, és késett a tavasz. Mindenki tudja, hogy jégtörő Mátyás napja február 24-én van. Ha ilyenkor fagyos az idő, akkor utána megenyhül, de ha langyos az időjárás, akkor Mátyás nap után még hideg és havazás várható. A jéggel tehát úgy áll a helyzet, hogy „*Mátyás tör, ha talál, ha nem talál, csinál*”. Később azután „*Sándor, József, Benedek, zsákkal hoznak meleget*”, vagyis március közepén már enyhe, tavaszi időjárás szokott lenni. „*Eljött Márton szürke lovon*” – mondták, ha november 11-én havazott. Úgy tartották, nem jó a gabonának, ha már november végén hó takarja a vetést: „*András napi hó vetésnek nem jó*”.

A föld megmunkálásával kapcsolatos a „*dülőre jut valakivel*”, a „*dülőre jut valami*” és a „*dülőre visz valamit*” szólásunk is. Az elsőt akkor mondjuk, ha sikerül valakit meggyőznünk valamiről, ha megegyeztünk vele valamilyen ügyben. A másodikat akkor használjuk, amikor – többnyire hosszabb, kellemetlen huzavona után – végre megoldódik valami. A harmadik arról szól, hogy valakinek – nehézségek legyőzése árán – sikerült valamit elintéznie. A szólás eredetére több magyarázat is létezik. Az egyik szerint a 'dülő' itt 'dülőút' jelentéssel értendő, s az a gazda jutott dülőre, aki a szántással a földje végén húzó dülőútra kiérve a barázdának vagy az egész szántásnak is a végére jutott. A másik magyarázat szerint is a dülőút szerepel a szólásban, a kifejezés azonban nem a szántással, hanem a ter-

mények behordásával kapcsolatos. A megrakott szekérral közlekedő gazda ugyanis addig nem igen érezhette magát biztonságban, amíg a süpedő szántóföldön haladt; csak akkor sóhajthatott fel, amikor a lovak vagy ökrök a szilárdabb dülőútra értek, más szóval 'dülőre jutottak' a teherrel. A harmadik magyarázat egészen másutt, az erdőművelés, közelebbről a favágás körül keresi az igazságot: a művelet akkor fejeződik be, amikor a fa eldül vagy eldől. Ha valami elintéződik, megszűnik kérdés lenni, valóban szoktuk mondani, hogy „*eldölt az ügy*”, „*eldölt a kérdés*”.

Még talányosabb a „*kőhöz legyen mérve*” szó-lás. Az ország több táján, még Székelyföldön is használták. Három jelentését is számon tartják. Mondták olyankor, amikor azt akarták kifejezni, hogy valakinek a hetvenkedő beszédét hiszik is, meg nem is. Mondták bocsánatkérésként egy nem egészen illendő kifejezés használatakor; de leginkább babonás, védő erejű mondásként használták olyankor, amikor másnak a sebe helyét mutatta meg valaki sajátmagán, s úgy gondolta, hogy ez a varázsige megmenti őt attól, hogy neki magának is ilyen seb, fekély, szemölcs, kiütés, daganat keletkezzék a testén. Ilyenkor úgy is mondták, hogy „*neki legyen mérve*”. Az ezektől többé-kevésbé eltérő egyéb változatok és a teljesen különböző jelentések arra utalnak, hogy a szólás eredete és eredeti értelme meglehetősen homályba veszett. Szerintünk elképzelhető, hogy a magyarázat az ókortól használatos határkövekhez kötődik. Amint tudjuk, a birtokhatárokat már a rómaiak is kőhasábokkal jelölték meg. Az ilyen maradandóan rögzített helyektől, kövektől végzett méréseket bizonyosan mindig pontosabbnak tartották, mert ami 'kőhöz volt mérve' az mindig ugyanazt az eredményt adta. A 'kőhöz mérve' tehát eredetileg azt jelenthette, hogy 'pontosan ugyanolyan'; 'éppen ott van' a másik testén is a seb, ahol az enyémen mutatom. (Erre a mérnök-től jövő magyarázatra természetesen a nyelvészek nyugodtan válaszolhatják azt, hogy „*aki minnek nem mestere, gyilkosa az annak*”...)

Egészen másról szólt az, hogy „*kimérik a helyét valakinek*”. Ezt fenyegetésként használták; azt jelentette, hogy 'eltávolítják', 'kiteszik a szűrért'. Ha pedig „*kimérték neki a ház hosszát*”, az annyit tett, hogy elcsapták a munkahelyéről. Aki „*lemondott a házhelyről*”, az bizony elköltözött ebből az árnyékvilágból, aki ellenben „*eladta a szőlőföldet*”, az csupán elselelt, meglépett.

Akinek nagyon kevés földje volt, arra azt mondták, hogy „*annyi a földje, hogy keresztül-*

ugorhatja”. De a föld sosem volt elég: a magyar paraszt földszeretete és a föld utáni vágyakozása nevezetes volt. Ezt fejezte ki ez a közmondás is: „*Aholt embernek elegendő földje van, de az élőknek nincsen*”, vagyis ’sok embernek csak akkor elégül ki a földéhsége, amikor már be kell érnie annyi földdel, amennyit a sírja elfoglal’. Ennyi a legszegényebb embernek is jut: „*egy öl földje mindenkinek van.*” Aki fennhéjázó módon viselkedett, és azt akarták érzékeltetni, hogy azért ő sem különb ember, mint a többi, azaz ő is ugyanolyan sírba kerül majd, mint a másik, arra azt mondták, hogy „*ő is megéri három sing földdel*”. Még ennél is kisebb terület egy „*talpalatnyi föld*” vagy egy „*talpalatnyi hely*”.

A ’sing’ más szólásokban is meg-megjelenik. A sing régi hossz mérték volt; egyharmad ölnyi. Egy öl 1896 milliméter, egy sing tehát valamivel több, mint 63 centiméter. Ennél hosszabb volt a – különösen textíliák mérésére alkalmazott – másik mérték, a rőf, amely az ország különböző vidékeire más és más hosszúságú volt, legtöbbször azonban 78 centiméter. Nem csak magát a mértékegységet hívták singnek és rőfnek, hanem az ilyen hosszúságú mérőeszközt is; innen származott aztán a textilkereskedők ’rőfös’ elnevezése is, hiszen a rőffel mérték az árút.

„*Nem singgel mérik az embert*” – mondták; azaz nem az a döntő az emberek megítélésében, hogy mekkorára nőttek. „*Ha elhúzta a singet, húzza ki az araszt*” – hangzott a következő szólás, vagyis aki hosszú ideig kibírta, bírja ki még a hátralévő kis időt is. Hasonló a szerkezete, mégis más a jelentése a következő, de szintén mértékegységekre épülő mondásnak: „*Ha elhúztad az ölet, húzd el az araszt is*”. Ez arra buzdít, hogyha valaki egy munkának a nagyját már elvégezte, ne hagyja elvégezetlenül a hátralévő apraját se. „*Ki a singet ellopta, a rőföt is nála keresik*”. Ez a közmondás arról példalózik, hogy akire valamilyen vétek egyszer már rábizonyult, azt máskor is meg fogják gyanúsítani hasonló bűn elkövetésével. „*Rossz rőffel mér*” – mondták arra, aki hibásan, tévesen ítelt meg valakit; aki pedig részrehajlóan alkot ítéletet valakiről vagy valamiről, arról ma is azt mondjuk, hogy „*nem egyforma mértékkel mér*” vagy „*különböző mértékkel mér*”. Már pedig „*amilyen mértékkel te mérsz, oly mértékkel kapod vissza*” – mondták a régiek, figyelmeztetve arra, hogy velünk is úgy bánnak majd, amiként mi bántunk másokkal. Ide sorolható a mai politikai újságírásban különösen elterjedt kifejezés is, a „*kettős mérce*”.

A „*zsinórmérték*” viszont nem mértékegység, hanem eredeti jelentésében ’valaminek az irányát megszabó kifeszített zsinór’. Amikor ez a szó manapság a választékos beszédben megjelenik, olyankor ’a helyes magatartás elfogadott szabályait’ értik rajta. Aki azonban túlzásba megy, elveti a súlykot, az „*tüllépi a mértéket*”, „*tűlmegegy minden mértéken*”, „*nem ismer mértéket*”.

Az idősebb földmérők még tanulták, hogyan kell nagyobb hossz három-, négy-, ötméteres mérőlécekkal megmérni. A mérés előkészítéséül meg kellett jelölni a távolság kezdő- és végpontját összekötő egyenest. Ehhez egy bekrétázott zsinórt, úgynevezett csapózsinórt használtak, amelyet a végpontok között kifeszítettek, és aztán – mint a húrt – megpattantották, hogy a kréta por egyenes nyomot hagyjon a mérőpályán, kijelölve így a mérőeszköz helyét. Ez a csapózsinór két régi szólásban is szerepel. „*Eljár a csapózsinór mellett*” – mondták arra, aki rendetlenül, kicsapongó módon élt. Más vidéken éppen azt jellemezték vele, aki szófogadó, rendszerető ember hírében állott. „*Néha a csapózsinór is kijebb üt*” – ezt olyankor mondták, ha az is eltért az előírásoktól, akinek épp az lett volna a dolga, hogy a rendre ügyeljen. Olyan értelme is volt, hogy ’semmi sem működik tökéletesen.’ Az is megszegi a szabályokat, eltér a kijelölt rendtől, aki „*a léneán kívül hág*”, hiszen átlép egy kijelölt vonalat.

A mérőszalagok megjelenése előtt az említett mérőléceken kívül mérőláncot és mérőkötelet is használtak a távolságok meghatározására. Ennek emlékét örökítik meg „*az ördög mérte, elszakadt a lánc*” és „*az ördög mérte azt a mérföldet, akkor is kötele elszakadt*” szólások. Olyankor mondták ezeket, ha valami a kelletténél hosszabbnak bizonyult, illetve ha valaki mérföldnyinek mondott egy távolságot, amiről aztán kiderült, hogy sokkal több annál. „*Még a leghosszabb országútnak is van vége*”, vigasztalta a közmondás azokat, akik úgy gondolták, hogy valaminek sosem fog vége szakadni.

Ami aztán igen-nagyon messze van, az a „*hatedhét határon is túlra*” esik (ahol már a kurta farkú malac túr; legalábbis a magyar népmesékben). Az is messze földön él, aki „*a harmadik határban*” lakik. A ’határ’ több olyan szólásban megjelenik, amelyet ma is használunk, és magyarázat nélkül is értünk: „*mindennek van határa*”, „*határt szab valaminek*”, „*tűlmegegy minden határon*”, „*nem ismer határt*”, „*tüllépi a határt*”, „*a határ a csillagos ég*”. És ki az, aki „*meghúzza a határt*”? Nos, éppen a földmérő;

latin nevén a 'finítor'. (A 'finis' latin szó jelentése ugyanis 'határ'.)

A térképek széléről költözött be a szólások világába a 'szélrózsa', az égtájak irányát mutató, négy vagy nyolcágú csillag alakú ábra. „A szélrózsa minden irányába”, illetve „a szélrózsa minden irányából” – mondjuk ahelyett, hogy 'mindenfelé', illetve 'mindenfelől'. Aki eltéveszti a helyes irányt, téved, félreért valamit, az mai nyelvünkön „el van tájolódvá”. A másik azonban, aki kiismeri magát valamiben, az „tudja, hogy merre hány méter” vagy „tudja, merre hány lépés”.

Manapság használt szókapcsolattal „mélypont-ra süllyedt”, vagy „mélypontra van” az, aki vagy ami 'nagyon alacsony szintre jutott'. Vele ellentétben „csúcson van”, akinek igen jól megy. Az is elérte valaminek a legmagasabb fokát, aki vagy ami „a tetőfokára hágott”, „tetőpontjára érkezett”. De mert „hegyet völgy nélkül az Isten sem teremtett”, ezért aztán „minden hegynek van egy völgye” vagy másként „minden hegynek szokott lejtője is lenni”, így hát senki sem emelkedhet fel olyan magasra, hogy onnan egyszer le ne bukhatna. Aki „a lejtőt járja”, annak rosszra fordult a sorsa. Aki pedig egyszer rossz útra tért, az aligha javul meg, vagyis „a lejtőn nehéz megállni”. Mégis valami ilyesféle történik Jókai aranyemberével, Timár Mihállyal, aki azon vívódik, merre induljon: lefelé vagy „felfelé a lejtőn”. Akit ütöttek, s fájdalmában jajveszékelt, arra azt mondták, hogy „keserű neki a lejtő”. Ennyit a hegyidomtanról...

Amint látjuk, „se vége, se hossza” azoknak a szólásoknak, amelyek szakmánkkal összefüggésbe hozhatók. Bár „a papír türelmes”, meglehet, hogy az olvasó már megelégedte ezt a szöveget, amelyben a szerző „hetet-havat összehordott”. Ezért hát ideje, hogy ideírjuk: „itt a vége, fuss el véle!”

IRODALOM:

- O. Nagy Gábor: Mi fán terem?; Gondolat Kiadó, 1957
- O. Nagy Gábor: Magyar szólások és közmondások; Gondolat, 1966
- Békés István: Napjaink szállóigéi; Kossuth, 1968
- Magyarország autóatlasza; Cartographia, 1973
- Magyar értelmező kéziszótár; Akadémiai Kiadó, 1975
- Kertész Manó: Szokásmondások; Helikon Kiadó, 1985 (1. kiadása: 1922)
- Bogdán István: Régi magyar mértékek; Gondolat, 1987
- Vajay Szabolcs: A máltai rend magyar lovagjai; Magyar Máltai Lovagok, 2002
- Szvák Gyula szerk.: Magyarország uralkodói; Pannonica Kiadó, 2003
- Forgács Tamás: Magyar szólások és közmondások szótára; Tinta Könyvkiadó, 2003
- Mészáros György: Budapest teljes utcanévlexikona; Sprinter Kiadó, 2004

Tájékoztatjuk kedves olvasóinkat, hogy a Magyar Földmérési, Térképészeti és Távérzékelési Társaság programjairól, híreiről rendszeresen tájékozódhatnak honlapunkon is.

Címünk:

www.mfttt.hu

MFTTT vezetőség